

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(1): 153–159.

Váradi Monika Mária (szerk.): Kistelepülések lépéskényszerben Budapest, 2008. Új Mandátum Kiadó

KUCZI Tibor

tiborkuczi@uni-corvinus.hu

Forráshiányos és sietős tudományos világunkban alig akad tempós, tömérdek apró megfigyelésmozaikot türelmes alapossággal gyűjtögető és összerakó munka. A Váradi Monika Mária szerkesztette kötet ilyen; részletekben már-már pazarlóan gazdag, a kistelepüléseket színükről és fonákjukról egyaránt megmutató sajátos műfajú alkotás. Antropológiai, szociológiai, szociográfiai, település- és gazdaságföldrajzi, helytörténeti megközelítések, kutatási szemléletek és módszerek jellemzik a tanulmányokat, esetleírásokat. A szakmai, módszerbeli sokszínűség ellenére a szövegek mégis egy irányba húznak, s ha az olvasó a végére jut a kötetnek, kikerekedik benne egy határozott kép a mai magyar aprófalvak helyzetéről, s ha vannak még egyáltalán: lehetőségeiről.

A szakmában ismert középnemzedék tagja mellett fiatalok is színre lépnek a könyvben, akik között bőven akad nemrég pályára állt, vagy pályafutását éppen itt kezdő szociológus, antropológus. Talán ez a körülmény is magyarázza az írások elevenségét, frisségét, de alkalmanként magyarázatul szolgálhat naivitásukra, a helyenként előforduló sematikus, iskolás megoldásokra, amelyeket Váradi Monika Mária figyelmes szerkesztői munkája sem tudott minden esetben eltüntetni. Gyorsan tegyük hozzá: a fiatal szerzők többségének modora, elemzőkészsége csöppet sem iskolás, botladozó. Öröm megtapasztalni, hogy mennyi közöttük az éles szemű, problémaérzékeny, fölkészült szociológus, antropológus, akik – nem mellesleg – részben éppen ebben a vizsgálatban értek felnőtt kutatókká. Ennek a könyvnek a benne foglaltakon túl ez is fontos hozadéka.

A kötet címe pontosan és tömören kifejezi lényegi mondanivalóját: a magyar kistelepülések jelentős hányada lépéskényszerben van. Az ötszáz fős lakosságlétszám alatti falvak, kivéve a szerencsésnek mondható városközeli vagy üdülőterületen fekvőket, komoly bajban vannak. Valamit sürgősen tenni kell, máskülönben rövidesen átlépik azt a határt, ahonnan már nem fordíthatók vissza a kötet szerzői által pontosan leírt folyamatok; az előregedés, szociális lepusztulás, kirekesztődés a társadalomból.

A kistelepülések problémái nem mai keletűek, Kiss János Péter történeti át-

tekintéséből megtudhatjuk, hogy keletkezésüket a középkor végéig jellemző kezdetleges agrotechnikák magyarázzák, az eszközök technikai fogyatékosságaiból következett a földművelésből élő népesség tömörülésének alacsony mértéke. A tradicionális eszközök, szállítási lehetőségek miatt igencsak korlátozott volt a háttár nagysága (s így a földeket birtokló családok száma is); ha a lakhely és a föld közötti távolság meghaladta a négy kilométert, a munkaidő ésszerűtlenül nagy hányada emésztődött fel a „munkahely” megközelítésére, ide-oda cipekedésre. A földművelő és szállítási eszközök modernizálódásával viszont megszűntek az említett településformát létrehozó és fenntartó feltételek, sőt az iparosodással maga a mezőgazdasági tevékenység is háttérbe szorult a vidéken élők körében – ma már a falusiak között kisebbségben vannak azok, akik családjukat gazdálkodásból tartják el.

A városias életforma térhódítása ugyancsak rontotta a kistelepülések fennmaradási esélyeit. Közismert, hogy minél kevesebben laknak egy települést, annál magasabb az óvoda, iskola, posta, egészségügyi szolgáltatás, kábeltévé, szennyvízhálózat, úthálózat, bolt stb. telepítésének és fenntartásának¹ egy főre jutó költsége. Ily módon a modern, közműveket, cizellált közösségi szolgáltatásokat igénylő világban az aprófalvak számítanak a legdrágábban üzemeltethető lakóhelyeknek. Elvileg csak akkor volna érdemes ott lakni, ha egyéb tekintetben olyan előnyökkel járna, amelyek bőven kárpótolnák a falun élőket az alacsony létszámukból adódó magas kiadásokért. Ez, leszámítva a jó levegőt, csendet, falusias idillt értéknek tekintő és megfizetni kész betelepülő városiakat, az ottlakók számára nincs így. Kiss János Péter szerint éppen ezért nem is annyira a kis népességszámú falvak hanyatlásáraeltűnésére, hanem ellenkezőleg: fennmaradásukra kell magyarázatot adni. Miért léteznek még ma is, ha erre látszólag nincsenek ésszerű okok?

A kistelepülések középkor utáni fennmaradását korszakonként más és más feltételek magyarázzák. Az elmúlt bő száz év történeteiben van azonban néhány közös vonás: csaknem állandó intenzitású és irányú a lakosság cserélődése; az aprófalvak többnyire vonzzák a nincsteleneket, az otthon boldogulni, érvényesülni nem tudó, saját házat, földet, kertet remélő szegényeket, s taszítják a tehetősebb, fölfelé törekvő családokat. A kötet szinte minden tanulmányírója szentel néhány bekezdést a ki- és beköltözések történeti bemutatásának, rámutatva, hogy a mai állapotok az elmúlt évszázad népességmozgásának következményeként érthetők meg. (Persze a nagyobb falvakra is jellemző a lakosságcsere, ám ott, ahol alacsony a lélekszám, érzékenyebben reagál a helyi társadalom; észrevehetőbb az előregezés, az értékrend változása, a mintaadó réteg meggyengülése, azaz hamarabb megbillen az egyensúly. S szembeötlőbb az is, ha az „őslakosok”, az ide települt

¹ Persze nem áthághatatlan törvényszerűségről van szó. Az Egyesült Államokban a farmokon élők sok tekintetben városias körülmények között éltek a XIX–XX. század fordulója után. Például a katalógusból vásárlás intézménye gyorsan megszereződött, így a tanyákon élők hasonló áruválasztékból vásárolhattak, mint a városiak. A két háború között pedig elterjedt a gépkocsihasználat a hozzá tartozó sűrű úthálózattal, benzinkutakkal, általánossá vált a telefon, így a farmok sok szálon kapcsolódtak a külvilághoz. Röviden: nem alakult ki az a civilizációs szakadék a tanya, kistelepülés és város között, mint nálunk.

szegények és a városból jött jobb módú, a falut üdülőhelyként kezelő családok kölcsönösen nem tudnak egymással mit kezdeni.)

A kistelepüléseket a kedvezőtlenebb helyzetű társadalmi csoportok tartották-tartják életben tehát, s ezen a helyzeten a szocializmus modernizációs törekvései sem tudtak változtatni, a rendszerváltás utáni időkben pedig még némiképp föl is erősödtek a fönnmaradásukat elősegítő hatások; a gazdasági átmenettel, a piacgazdaság kiépülésével keletkező szociális és gazdasági kényszerek. Új vonás viszont, hogy míg korábban az olcsó földszerzés és az önálló gazdává válás, azaz a fölemelkedni vágyás motiválta az ide költözőket, most leginkább azok települnek ide, akik másutt nemigen találnak megélhetési lehetőségeket: a városokból kiszorult, munkájukat elveszített, zömmel alacsony iskolai végzettségű emberek. Laknak itt persze jobb módúak is, a valamilyen okból itt ragadt, ma már idős emberek, akik idejében nem akartak-tudtak fordítani sorsukon, illetve akiket „rossz befektetéseik” kötnek: azok a szorgalmas, gyarapodni vágyó emberek, akik évtizedek munkáját, megtakarításait családi házuk folyamatos korszerűsítésébe, csinosításába ölték; ők akkor is maradi kénytelenek, ha megszűnik az állásuk, mivel ingatlanjuk a városi lakások felét-harmadát sem éri. Az aprófalvakat nem választják tehát, inkább jobb híján lakják, kivéve az ide költöző jobb módú városiakat, külföldieket. Persze akad kivétel, van élhető kistelepülés is, olyan, amelyet kifejezetten szeretnek a lakosai és áldozatokat is hajlandók érte vállalni (l. Glózer Rita és Váradi Monika Mária írását a kötetben).

Kovács Katalin a kötet bevezetőjében kiemeli, hogy nem minden kistelepülés hanyatlak. Ezt nem csak a kivételek igazolják, hanem van rá szabály. Noha fontos a lakosságszám, mégsem ez az aprófalvak sorsát meghatározó első számú tényező. A jó adottságú térségekben (munkahelyek relatív bősége, elfogadható korösszetétel, sűrű közlekedési hálózat stb.) lévő falvak helyzete általában jó, függetlenül attól, mennyien lakják. Mi több, ezek a kistelepülések még kedvezőbb életfeltételeket is kínálhatnak, mint a nagyobb, akár 2–3–4 ezres lakosúak. S hogy mennyire másodlagos szerepe lehet a lélekszámnak, mutatja, hogy a népesség növekedése-fiatalodása éppúgy indikátora lehet a problémáknak, mint a fogyatkozás-előregezés; az előbbi példázza a gettósodó falvak helyzete. Az alacsony népességszám nem az első számú problémaforrás tehát, de rendkívüli mértékben fölerősíti a kedvezőtlen gazdaságföldrajzi régiókban fekvő települések hátrányait. Azokban a kistérségekben, ahol az átlagnál rosszabbak a feltételek, az aprófalusi lét különösen mostoha, így a kistelepülések markáns, szociológiailag jól azonosítható övezetét alkotják társadalmunknak.

A kötet az átlagos és kedvezőtlen helyzetű kistelepülésekről szól (az átlagos-ságot, illetve kedvezőtlen helyzetet a népességszám és regionális pozíció metszetében értelmezve), azokról tehát, amelyek valóban lépéskényszerben vannak. A legkedvezőtlenebb adottságú aprófalvak jellemzően bizonyos határ menti övezetekben fekszenek – ebből a kínálatból a kutatók a Dráva mente és a Tornai-me-

dence kistérségeket választották terepül. Határ mentinek számít a vizsgálatba bevont Tiszahát is, de itt az előbbieknél valamivel kedvezőbb a kép. Átlagosnak mondhatók a mintába felvett somogyi és zalai kistérségek. A kötet összesen 4 kistérség és 12 kistelepülés alapos gazdasági és szociológiai leltárját foglalja magában.

A tanulmányok bevezetik az olvasót a kistérségek és az ezen belül kiválasztott települések történetébe, a ki- és beköltözések históriájába, gazdasági életébe, demográfiai és foglalkoztatási helyzetébe, fölvázolják a munkahelyek megszűnésének szociális és emberi következményeit, az úthálózat és a közlekedés állapotát, az iskolabezárásokat és körzetesítéseket, az egészségügy helyi problémáit, az önkormányzatok manőverezési lehetőségeit és alkalmi koalícióit, a civil kezdeményezéseket, a felszínen maradás reményében tett erőfeszítések megannyi helyi és egyéni változatát. Lényegében mindent, amit a standardizált megfigyelési-elemzési szempontok előírhatnak, s amit ezen túl a problémaérzékeny kutatók észrevettek, s jellemzőnek tekintettek a maguk vizsgálati terepén. Az alapos leltár szokatlanul terjedelmessé tette a könyvet (660 oldal a hivatkozott irodalommal együtt), s az olvasó valósággal beleszédül a számtalan falu-, tévesz-, gyár-, iskola-történetbe, a munkahelyeket kínáló gazdasági társaságok aprólékos számbavételébe, a kistérségek elemzése kapcsán fölemlegetett településnevek sokaságába, a fölrajzó problémák, sorsok tömegébe. Hogyan olvassuk ezt az információkkal igencsak megrakott kötetet?

Két út is kínálkozik. Ki lehet választani egy-egy kistérséget vagy aprófalvú együtttest a sokaságból, s önállóan elolvasni, mivel a tanulmányok kerek, lezártak, mondandójuk jól követhető a többiek ismerete nélkül is. Akik csupán egy meghatározott földrajzi régió, településcsoport iránt érdeklődnek, válasszák ezt az utat. De egyhuzamban is megéri végigolvasni, úgy kezelve a művet, ahogy a sokszereplős, bonyolult szerkezetű, sokfelé indázó, többszöri visszalapozást igénylő regényeket szoktuk – a végére hagyva az egész megértését. Ez utóbbi esetben nem maradunk egyedül a megértés munkájával, mivel Kovács Katalin bevezető tanulmánya és a kötet jól átgondolt szerkezete, okos és pedáns szerkesztése segít az eligazodásban, értelmezésben, a részletek összerakásában.

Tanulmányról tanulmányra végigkövethető, hogy az aprófalvak erőforrásai, illetve leginkább: az erőforrások hiánya nem csupán a kemény tényekben kifejezhető adottságokban (munkahelyek kínálata, helyi vállalkozók száma, a kistérségi centrumok, városok megközelíthetősége, intézményi ellátottság stb.) ragadható meg, hanem abban is, hogy a kapcsolatokat milyen mértékben pusztították le vagy torzították el az elmúlt évtizedek változásai. A sérült, csonkolt, összezsugorodott kapcsolatháló megnehezíti a családok boldogulását (akadályozza az álláshoz jutást, elapasztja a kölcsönös szívességek áramlását – azaz egy sor erőforrás elől zárja el az embereket), de cselekvőképtelenné teheti magukat a falvakat is a kollektív megoldásokat igénylő ügyekben.

A kistelepüléseken élők kapcsolatai két szinten is megroggyanhattak; egy-

részt kiszakadtattak abból a gazdasági térből, amelynek központjához, nagyfoglalkoztatóihoz évtizedekig szoros szálakkal kötődtek, másrészt a felgyorsult lakosságcsereélődés és az életkörülmények romlása a településen belüli viszonyrendszert is szétfelzárkózhat. A közeli városokban megszűnő munkahelyek, gyárbezárások az aprófalvakban élők számára nem csupán állásuk elvesztését jelentette, hanem maga után vonta a tágabb világgal fennálló kontaktusaik meggyengülését, megszakadását is; előbb-utóbb elmaradnak a volt munkatársak, nincsenek többé a mobilitást megkönnyítő munkásjáratok, de a megcsappant jövedelem miatt amúgy is megfontolják, érdemes-e pár megvásárlandó holmi árát az útiköltséggel is terhelni. A falujukba bezáródott embereknek viszont csökken az esélye újra állásba jutni, visszaintegrálódni a társadalomba. Sok családban egyedül a gyerekek mobilak, ahol bezárt az iskola, a tanulók naponta elbuszoznak egy másik település oktatási intézményébe – legalább ők belakják valamelyest tágabb környezetüket.

A tágabb gazdasági-kulturális környezetből kisodródás legtragikusabb példáját Kovács Éva beszédes című („Ki vagyunk esve a külvilágból”) tanulmányában olvashatjuk. Egy valaha szebb napokat látott lengyári kolóniát mutat be, egy Drávaszabolcshoz tartozó, de attól térben elkülönült telepet. Az ott élőknek megélhetést, lakást adó, orvosi ellátást biztosító lengyár már egy nemzedéknyi ideje bezárt, azóta csak a szegénység tehetetlenségi ereje tartja fenn ezt a valaha mesterségesen teremtett települést; ma részint a régi gyáriak maradéka lakja, akik végképp nem tudtak elköltözni, részint pedig azok, akik még a környék előregedő, elnéptelenedő falvaiban sem tudtak maguknak otthont teremteni. Szabolcska Orsolya szerint a többgyermekes fiatal nők helyzete még az ottani átlaghoz viszonyítva is kedvezőtlenebb, mivel ők a legizoláltabbak: reménytelenül be vannak zárva erre a kilátástalan telepre. Innen nézve szerencsésnek tűnhet, aki egy valódi faluban lakhat. Feischmidt Margit épp egy ilyet mutat be: Drávacsehit. A „világból kiesettség” itt nem annyira szembeötlő, de az életet itt is a szűkebb-tágabb környezetben föllelhető munkahelyek krónikus hiánya formálja a rendszerváltás óta, ami fölporgette az el- és beköltözés ütemét. A mintába kerültek kétharmada nem helyi születésű. Az eredmény: szétszakadt kapcsolatok, távolba sodródott rokonok, magukra maradt emberek. A kistérségben egyedül a Villányi borvidékhez közelebb eső településeken van hasznos, munkát közvetítő kapcsolatháló. Virág Tünde elemzi a munkavállalkozók tevékenységét, akik a körükbe tartozó, s persze felügyeletük alatt álló cigány embereket alkalmanként kereseti lehetőséghez juttatják.

Az ország északkeleti határvidékén, a Tornai-medencében ugyancsak a környező világból kiszakadás és a településeken belüli atomizáltság a legjellemzőbb vonás. A bányák (leginkább a Szuha-völgyi) és a miskolci kohászat az ötvenes évektől tartós foglalkoztatói a kistérségben lakóknak, ezeknek az iparágaknak a leépülése az aprófalvakat „Mindentől távol” sodorja, ahogy Osgyáni Gábor írása címével is jelzi a mai helyzetet. Durst Judit kimutatja, hogy a töredezett, kapcsolatszegény, önmagukat megvédeni nem tudó emberi közösségekben milyen alkalmas közeget

talál a maffia típusú szerveződés. Az általa Lápos névre keresztelt településen az uzorások a feltétlen engedelmességet kicsikarni tudó urak, ők adnak egy szélsőségesen eltorzult, erőszakra és kiszolgáltatottságra alapozott formát az amúgy atomizált helyi társadalomnak. Ebben a kistérségben akad a maffiánál előnyösebb, belakhatóbb formaképző elem is: a patrónus-kliens viszony. Ez alakította évtizedekig Bordó (ez is fantázianév) társadalmát. A parasztcsaládoknak megvoltak a maguk cigány pártfogoltjai; a ház körüli mindeneknek a béren felül nem csak apró szívességeket adtak, hanem mintát is nyújtottak; milyen út vezethet a lassú fölemelkedéshez, a társadalomba beilleszkedéshez. A kisparaszti életforma ellehetetlenülése, így a patrónusok elszegényedése az utóbbi időben bomlasztja ezt a viszonyt, s félő, hogy a jövőben a szociális feszültségek szembefordíthatják őket klienseikkel, s megszűnik ez az aszimmetrián nyugvó, de az emberi együttélésnek mégiscsak tartós formát adó kapcsolat.

Nagyszakácsinak, ennek a somogyi aprófalunak a társadalmát szintén a töredezettség jellemzi. Bódi Jenő és Járosi Katalin ebben a csöppnyi emberi közösségben négy, egymással alig érintkező csoportot azonosítottak. Az erősen idősödő őslakosok alapján véve elfogadók, de távolságot tartók a beköltözött szegényekkel, a német és holland háztulajdonosok önálló és elkülönült világot alkotnak (az előbbieket saját kocsmájukban élnek társas életet), a település egyik kies helyén, a Hári-hegyen alkalmanként elidőző budapesti jogászok, orvosok, tehetős vállalkozók pedig legfeljebb átrobognak dzsipjeikkel a falun. Pedig Schwarcz Gyöngyi kistérségi portréjából kiderül, hogy más tájékokkal összehasonlítva itt nem annyira rossz a helyzet. Szűntek meg ugyan üzemek, de jelentős vállalkozások is indultak, és külföldi befektetők is jelen vannak.

A tiszaháti aprófalvakban (bár nem mindegyikben egyforma mértékben) a távolsági ingázás volt a jellemző, ami még a kilencvenes években is megőrizte jelentőségét. Rácz Kata szerint az ingázás arányai változtak az elmúlt ötven évben, a nagy ipari központokba (Tatabánya, Székesfehérvár, Budapest, Miskolc) áramlás mellett jelentőssé vált a megyén belüli munkaerőmozgás is, de távolsági jellege továbbra is megmaradt. A távolsági ingázás miatt a férfiaknak kevés alkalmuk nyílt otthoni kisviláguk (kocsmái társaságok, kalákakörök stb.) kiépítésére, karbantartására. Talán ez a körülmény is magyarázza, hogy meglehetősen alacsony a kooperációs és kezdeményező készség ebben a kistérségben. Ezt az emberek boldogulását bénító hiányt, az országban szinte egyedülálló módon, a polgármesterek próbálják pótolni. Rácz Kata és Kiss Márta tanulmányaiból kiderül, hogy a polgármesterek itt jellemzően patrónus szerepkörben vannak, közösségükért a formálisan adott határokon messze túl vállalnak felelősséget; földprogramot (például uborkatermesztést) szerveznek és felügyelnek, turizmust próbálnak teremteni, lecsapnak minden lehetőségre, ami némi jövedelemhez juttathatja az embereket. (Magam is egyetértek azzal, hogy irracionálisan sok nálunk az önkormányzat, indokolt a számuk csökkentése. Ugyanakkor nehéz megmondani, hogy a

maguktól nem mozduló közösségekben ki tölthetné be a polgármesterek pártfogó, gyámoltó, alkalmanként keményebb kézzel terelő, tanácsadó, lehetőségeket felkutató-kikaparó szerepkörét.)

A kötet utolsó írásában Glózer Rita és Váradi Monika Mária mintegy ellenpontozzák a többi tanulmány komor diagnózisát. A szerzőpáros egy erős és élni akaró kistelepülést, Sümegcsehit (Zalaszentgróti kistérség) mutatja be, stabil, hosszú ideje fennálló kapcsolathálóval, kooperálni kész emberekkel, szilárd értékrenddel. A legtöbb kistelepülés törékeny, kisvilága megbillen, ha nagyobb számban költöznek be más értékrendű, eltérő munkamorállal, pénzgazdálkodással, életcélokkal bíró csoportok, különösen akkor, ha az őslakosok maguk sem tudnak fölmutatni olyan mintákat, amikhez igazodva föl lehet emelkedni. Sümegcsehi viszont képes volt befogadni, magához hajlítani, beolvasztani a betelepülőket. A szerzők ezt a páratlan teljesítményt a stabil kapcsolathálóval magyarázzák. Itt mutatkozik meg leginkább, hogy a munkára fogható kapcsolatok nem csupán az egyének boldogulását segítik, hanem növelik a közösség problémamegoldó potenciálját is. Szép példája ennek, hogy az iskola megmentése érdekében – az igazgatónő szervező közreműködésével – több család állami gondozott gyereket vett magához, hogy biztosítsák a működéshez szükséges előírt létszámot.

Az ilyen erős, befogadó-asszimiláló közösségek kivételnek számítanak még ebben az egyébként kedvezőbb helyzetű kistérségben is. Szijártó Zsolt Nagygörbő kapcsán szegregált lokális gazdaságról és atomizált szereplőkről beszél, jellemzése ráillik csaknem mindegyik hátrányos helyzetű kistelepülésre. Bauman Tímea pedig a kisgörbői iskola történetén keresztül mutatja be, hogy a szülők – a sümegcsehiiekkel éppen ellentétes stratégiát követve – nagyban hozzájárultak az iskola megszűnéséhez. Sümegcsehi teljesítménye kivételes az előtt a sötét háttér előtt, amit a könyv többi írása kiad, de éppen e sötét háttér előtt látszik világosan, hogy mekkora problémamegoldó potenciálja lehet a jól szervezett társadalmaknak.

Számomra a kötet egyik legfontosabb tanulsága, s a föltárt összefüggések gazdagságából ezt emeltem ki, hogy az aprófalvak helyzetét nem csupán a lanya munkaerő-kereslet, a kedvezőtlen gazdaságföldrajzi pozíció, hanem a társadalmi erőforrások, a kezdeményezőkészség, a szolidáris, kooperálni kész közösségek hiánya is súlyosbítja. A nagytársadalomról lefűződés és az atomizáltság paralelizálja az amúgy is rossz helyzetben lévő emberek életét, s még szerencsésnek mondhatja magát, aki be tud tagozódni a munkavállalkozók hálózatába, vagy klienssé válhat, patrónusától remélve segítséget, jövedelemszerzési lehetőséget. Ha adni akar valamit a társadalom, állam a lépéskényszerben lévő településeknek, úgy kell megválasztania a segítség módját, formáját, hogy a felzárkóztatás előmozdítsa az izoláltság oldását és a szétzilálódott közösségek reorganizációját is.